

Història dels paisatges de la Catalunya del segle XVIII: aplicació a l'Empordà

Per DAVID GALLARDO i CAPSADA

INTRODUCCIÓ

El projecte de recerca *Història del Paisatge de Catalunya durant l'època moderna*,⁽¹⁾ sorgeix de l'interès genèric per a conèixer els processos antròpics de transformació paisatgística i les seves implicacions en la manera humana de viure al llarg del temps.

Per què una Història del Paisatge? Sens dubte és un tema d'importància, si es pensa que els paisatges són un dels components de l'experiència de viure, perquè són presents al llarg de tota la vida de totes les persones, perquè són fonts de sensacions i possibilitats... La preocupació pel paisatge és de plena actualitat: l'acceleració de les transformacions d'època contemporània genera destacats processos de degradació, deteriorament i banalització dels valors paisatgístics. Els neguits que constantment s'originen demostren que el paisatge és motiu d'identitat, així com de qualitat de vida. Els paisatges són documents plens de continguts: un llegat a saber aprofitar i interpretar. Contenen testimonis de l'experiència coevolutiva medi-humanitat al llarg del temps i, per tant, acumulen pistes, avisos i lliçons històriques sobre com optimitzar les realitats presents. És per això que la Història del Paisatge il·lustra opcions, decisions i apostes d'ús i d'aprofitament del territori en el passat, establint la seqüència temporal de les demandes i les respostes humanes. En definitiva, visibilitza arguments, en clau de missatge educatiu, per a una gestió intel·ligent dels paisatges del present. Vet aquí el sentit profund de l'anàlisi històrica del paisatge com a reflexió crítica de la pràctica humana, vers una aposta pel reconeixement de l'espai vital.

La gran diversitat paisatgística de l'espai geogràfic de Catalunya ofereix nombroses possibilitats de contrast entre tipus de paisatges diferenciats, des de l'escala de la història local fins a la visió global del territori. Davant la complexitat de l'escala territorial catalana, en aquest projecte de recerca es

1. Departament d'Història Moderna i Contemporània, Universitat Autònoma de Barcelona. Programa de Formació de Professorat Universitari (FPU), Ministeri d'Educació i Cultura, 2005-2006.

temptegen algunes zones, a to d'estudis de cas, segons la quantitat i la qualitat de les fonts de què es disposa. Amb la intenció d'elaborar models de lectura i d'interpretació paisatgística, a partir de tres espais diferenciats de Catalunya: un paisatge de muntanya, un paisatge d'interior i un paisatge litoral.

L'espai cronològic dels segles XVI a XVIII, molt especialment el darrer, suposa una quantitat i una diversitat de fonts documentals ben apreciables per a l'estudi del paisatge històric. Amb el valor afegit que es tracta d'una època durant la qual es comencen a estudiar científicament les alteracions i les modificacions històriques experimentades per la natura. Per bé que en història del paisatge es fa necessari trencar els marcs cronològics tradicionals, perquè es tracta d'observar processos transformadors de llarga durada, bé cal iniciar l'observació en algun punt: aquest projecte de recerca, interessat en l'anàlisi dels fenòmens i les circumstàncies de la vida rural durant l'època moderna, s'inicia amb l'observació dels paisatges del Set-cents.

En aquesta comunicació s'apunten molt breument els fonaments conceptuals, historiogràfics i metodològics del projecte, intentant establir un context panoràmic de les possibilitats d'estudi i de recerca aplicada que ofereix la perspectiva de la Història del Paisatge. I a partir de l'exploració d'una font primària –el diari de viatges de Francisco de Zamora–, es passa a identificar els elements paisatgístics de l'Empordà del segle XVIII.

ELS FONAMENTS CONCEPTUALS

És necessari perfilar la idea de *paisatge* per tal d'acotar els significats d'un concepte tan ampli i transversal: en les vessants interpretatives de la percepció estètica i educativa, de la valoració com a patrimoni, de la concepció socioecològica i geogràfica, del component productiu i socioeconòmic i del significat històric. Paisatge no és natura: es tracta d'un concepte cultural, fruit de la mirada humana. És una noció dinàmica, canviant. És una reserva de possibilitats; és un patrimoni comú, d'interès general, amb importants valors i funcions socials: benestar individual i col·lectiu, qualitat de vida, fonament identitari, expressió de la diversitat...⁽²⁾ Paisatge és patrimoni perquè s'hi acumula, descansa i es reflecteix la transmissió i l'herència d'una generació a l'altra. Els paisatges informen de les condicions objectives sobre les quals existim, ens movem i ens planifiquem la vida (condicionants ambientals, recursos naturals, estratègies socioeconòmiques, etc.). Paisatge és una noció integradora, polisensorial, amb una evident dimensió temporal. Els paisatges registren en les seves formes les tendències transformadores dels batecs de la humanitat.

Els paisatges són conjunts de matèria i energia, conformats per tres grans conjunts d'elements en interacció: els substrats abiòtics (roques, sòls, aigües...), els potencials biològics (vegetació, fauna...) i les creacions humanes. Barraques,

2. Vegeu el Conveni Europeu del Paisatge (http://www.coe.int/t/e/Cultural_Co-operation/Environment/Landscape/Reference_text...) i la Llei 8/2005, de 8 de juny, de protecció, gestió i ordenació del paisatge (*Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 4407, 16-6-2005, pàg. 17625-17628).

cabanyes, bordes, casilles, masos, masies, pobles; camps, parcel·lars, terrasses, feixes, marges; assuts, canals, sèquies, mines, pous, cisternes, safareigs, molins, fargues; forns, pedreres, carboneres, salines; premses, tines; carrerades, camins, ponts; torres, fars, muralles, fortificacions; ermites, monestirs, santuaris, etc., són elements paisatgístics antròpics que conformen un vast patrimoni cultural.

Quins paisatges? Els retalls i les divisions del territori s'originen en funció de l'enfocament perceptiu –segons el tema a il·lustrar, els elements paisatgístics que hi predominen...– i de l'escala de la mirada. Aquesta recerca es fixa en els paisatges culturals terrestres, ordenats pels grups humans, impregnats de gestos humans: terra habitada –o que ha estat habitada en el passat– i terra treballada –o que ha estat treballada en el passat–. Per a l'estudi de l'època moderna s'evidencia el domini dels paisatges rurals, protagonistes fins als efectes de la industrialització i la urbanització. Paisatges rurals –agraris (de secà i de regadiu), ramaders i forestals– que són ben diversos en funció dels recursos naturals, de les necessitats i el treball humà, dels sistemes socioeconòmics organitzatius (propietat de la terra, tipus de conreus, nivell tecnològic, etc.) i, en definitiva, de la creativitat humana.

ELS FONAMENTS HISTORIOGRÀFICS

Apuntem ara algunes de les relacions entre *Paisatge* i *Història*, especialment aplicades al panorama català del segle XVIII. L'aposta per la dimensió paisatgística rural porta a posar en estret contacte les línies d'enfocament de la historiografia rural i agrària, ambiental i ecològica, i els estudis en geografia històrica.⁽³⁾

La història humana, per bé que no es regeix per una evolució linial i més aviat reflecteix cicles reiniciats i diversitat regional, sí mostra una tendència general d'intensificació de la repercussió antròpica en l'entorn. En destaca especialment l'agricultura, que ha estat el major factor de modificació ambiental i paisatgística entre el període de la seva invenció i els inicis de l'època contemporània. Certament, l'expansió demogràfica de la humanitat i la seva colonització territorial han estat processos sostinguts fonamentalment pels sistemes agraris. Així s'entén que un dels principals paisatges inclosos en el patrimoni mundial siguin agraris: conreus d'arròs en terrasses a l'Àsia; paisatges de tipus linial com els canals d'irrigació; etc.⁽⁴⁾

3. Per a Catalunya cal seguir els traços d'història agrària de TELLO, Enric; GARRABOU, Ramon; GIRALT, Emili; CONGOST, Rosa; FERRER, Llorenç; CODINA, Jaume; ANDREU, Josep; VALLS, Francesc; VICEDO, Enric; BARBAZA, Yvette...; els estudis sobre paisatge i canvis en els usos del sòl de BOLÓS, Maria de, PANAREDA, Josep Maria; BUSQUETS, Jaume; SORIANO, Joan Manuel; PÈLACHS, Albert...; els treballs sobre paisatge històric medieval de BOLÓS, Jordi ...; COROMINES, Joan per a la toponímia...; VILAGRASA, Joan i MENDIZÀBAL, Enric; per als estudis en geografia històrica... Consulteu també l'Observatori del Paisatge de Catalunya a <http://www.catpaisatge.net>.

4. La llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO a <http://whc.unesco.org/>. Vegeu RÖSSLER, Mechtild (2001) "Los Paisajes Culturales y la Convención del Patrimonio Mundial Cultural y Natural: resultados de reuniones temáticas previas". A: MUJICA, Elías [ed.] *Paisajes Culturales en los Andes*. Lima, Representació de la UNESCO al Perú.

El segle XVIII il·lustra un període clau del trencament humà dels sostres ecològics: creixement demogràfic, augment dels usos del sòl... Les petjades ecològiques del conjunt de la península Ibèrica vénen protagonitzades per l'expansió de la producció agrícola, basada en l'extensió en superfície dels conreus (rompudes, bancals, assecaments d'estanys i aiguamolls...), la intensificació de la producció (regatge, noves rotacions...) i les especialitzacions territorials. Les repercussions ambientals i paisatgístiques de l'abast de les transformacions econòmiques de l'època generen una consciència ambiental fruit dels neguits pels límits del creixement econòmic, la sobreexplotació dels recursos i els desequilibris ambientals. Certament els paisatges fruit de l'acció humana són els valorats com a bells –l'activitat agrària i els paisatges cultivats s'associen a l'òptima civilització–, però els impactes antròpics sobre el medi són cada cop més evidents, generen preocupació en algunes veus i fan proliferar idees conservacionistes. A Catalunya també existeix un pensament ambiental identitari d'època moderna.⁽⁵⁾

ELS FONAMENTS METODOLÒGICS

Observar, explorar; fer-se preguntes; informar-se, documentar-se; identificar, descriure, datar; interpretar, explicar; comprendre, viatjar... Per a tornar a observar, explorar...

Entenent el paisatge com una dimensió d'anàlisi de les societats i, prenent-lo com a recurs d'integració de diferents perspectives i disciplines del coneixement, la Història del Paisatge no esdevé una disciplina aïllada, sinó una manera més de llegir la història de la humanitat. Una forma de lectura que destaca unes determinades temàtiques: poblament, pautes d'assentament i d'hàbitat; límits, demarcacions i fronteres; despoblament i construccions abandonades; activitats econòmiques, processos productius i centres de producció de matèries primeres; usos del sòl; espais de conreu agrícola; regatge i obres hidràuliques; xarxa de comunicacions; vegetació, boscos i pastures, etc.

Identificar unitats i elements dels paisatges del passat, per a elaborar descripcions que plantegin raons per a la comprensió de tipus de vida, no passa per una línia metodològica homogènia. D'on obtenim la informació? La Història del Paisatge es nodreix d'una gran diversitat de fonts: no n'existeix un tipus homogeni ni una documentació centralitzada. Pel que fa a la documentació escrita d'època, destaquen les fonts de caràcter econòmic i fiscal: documents de compravenda, contractes de conreu, establiments, arrendaments, capbreus, testaments i inventaris, registres de patrimoni,

5. Vegeu URTEAGA, Luis (1987) *La tierra esquilhada. Las ideas sobre la conservación de la naturaleza en la cultura española del siglo XVIII*. Barcelona, Serbal. Per a la Catalunya moderna vegeu MARTÍ, Maria Antònia (2005) *La construcció del concepte de natura a l'edat moderna. Natura, cultura i identitat en el pensament català dels segles XVI i XVII*. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona (Monografies Manuscrites: Revista d'història moderna, 6).

cadastres i amillaments, visites forestals dels funcionaris de la Marina, etc. En aquests tipus de documents s'esmenten processos de deforestació, de colonització de terres, rompudes; límits, termes, propietats i espais agrícoles; topònims relacionats... La cartografia històrica (mapes cadastrals, de parcel·lars, aixecaments topogràfics, plànols...) és la font més il·lustrativa. Destaquen també els diaris de viatges –per a la Catalunya del segle XVIII, les observacions i els qüestionaris plantejats per Francisco de Zamora són molt estimables–,⁽⁶⁾ les memòries i els diaris de pagesos, els treballs d'agronomia, arboricultura i silvicultura de l'època, les fonts literàries i pictòriques, etc.

En la Història del Paisatge, els recursos interpretatius de la paleografia, la cartografia, la toponímia i l'arqueologia sumen esforços. En aquest projecte de recerca es mostra una atenció preferent a les fonts documentals escrites i a les fonts arqueològiques, amb una metodologia d'anàlisi complementària entre el treball d'arxiu i el treball de camp. L'arqueologia té veu també per a l'època moderna: en l'àmbit rural, els temes del mas modern, les explotacions agràries, els parcel·lars i els aterraments, els regatges,⁽⁷⁾ els vestigis dels itineraris transhumants,⁽⁸⁾ etc. Es tracta de prospectar, inventariar i catalogar testimonis materials dels paisatges del passat. Projectant així el disseny d'itineraris culturals.

6. Francisco de Zamora Peinado (1757-1812), natural de Villanueva de la Jara (Cuenca), exercí d'Alcalde del crim i d'Oïdor de la Reial Audiència a Barcelona. La seva inquietud viatgera i observadora és la vessant de la seva persona que aquí es pren com a interès, testimoniat per la documentació generada pel seu *Diario de los viajes hechos en Cataluña* (1973. Ramon Boixareu, ed. Barcelona, Curial) i el projecte de qüestionaris –sobre les realitats geogràfiques, econòmiques, demogràfiques, polítiques, administratives, eclesiàstiques, etc.– dirigits als pobles de Catalunya. La majoria dels manuscrits relacionats amb Francisco de Zamora es troben a la Biblioteca del Palau Reial de Madrid. Algunes de les respostes als seus qüestionaris han estat editades: les de Talarn (1989. Ramon Boixareu), de la Coma de Burg, Tírvia i la Vall Ferrera (1997. J. Oliver), de la vall de Cabdella (Martí Boneta), del Pont de Suert i Vilaller (1994. J. Casimiro – J.J. Narcelona), de la Vall d'Àneu (1997. José I. Padilla), d'Aramunt, Erinyà, Pessonada, Rivert, Sant Martí de Canals, Serradell, Sossís, Toralla, Torallola (Pep Coll), de la Cerdanya (1999. S. Vigo – X. Puig), de l'Anoia (1993. J.M. Torras Ribé), d'Olesa (2000. Àngel M. Hernández), del Baix Llobregat (1992. Jaume Codina – Josep Moran – Mercè Renom), de Vilafranca del Penedès (Barba), de Vilanova i la Geltrú (1990. J. Orriols) i de Barcelona (1973. Ramon Boixareu). Alguna localitat, com és el cas d'Estamariu, respon avui les preguntes d'aleshores (2000. Albert Villaró – Joan Gispert).

7. Vegeu COLOMAR, Antoni [dir.] (2002) *Patrimoni de marjades a la Mediterrània occidental. Una proposta de catalogació*. Consell de Mallorca. Unes aportacions personals sobre els paisatges de la vinya i el patrimoni de la pedra en sec: GALLARDO, David (2003) "Feixes i barraques: el llegat cultural que se'ns fa invisible", *Congrés Els paisatges de la vinya*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages: 157-162; (2004) "Feixes i barraques: el llegat rural que se'ns fa invisible", *Sense memòria no hi ha futur. Actes de les III Jornades de Joves Historiadors i Historiadors*, Barcelona, Afers: 331-336; (2005) "Visualitzant els missatges del patrimoni en pedra seca", *Papers del Montgrí* [Torroella de Montgrí], 25: 59-64. I una altra aportació, sobre paisatges irrigats: (2004) "L'organització hidràulica en la història del paisatge", *Col·loqui Internacional Irrigació, energia i abastament d'aigua: Els canals a Europa a l'Edat Mitjana*, Manresa, Museu de la Tècnica.

8. Vegeu l'exemple de GARCÍA SANZ, Àngel (2002) "Paisaje e historia: cañadas, esquiueos y lavaderos de lana en el piedemonte de la Sierra de Segovia. Pasado, presente y futuro". A: ORTEGA, Nicolás [ed.] *Estudios sobre historia del paisaje español*. Madrid, Catarata / Publicaciones de la Universidad Autónoma de Madrid / Fundación Duques de Soria: 25-41.

ELEMENTS PAISATGÍSTICS DE L'EMPORDÀ AL SEGLE XVIII

Conèixer els paisatges de l'Empordà del segle XVIII passa per l'exploració de fonts ben diverses. Aquesta comunicació es fixa en una d'elles: el diari de viatges de Francisco de Zamora. Es tracta d'un testimoni escrit que permet copsar com era l'Empordà els mesos de gener i febrer de 1790. Interessa identificar, en les paraules, les mirades, les observacions, les impressions i les descripcions que fa el personatge, algunes de les unitats i dels elements característics dels paisatges empordanesos del segle XVIII.⁽⁹⁾

Coneguem mínimament l'itinerari d'aquest viatger. El dia 9 de gener de 1790 Francisco de Zamora surt de Barcelona amb la intenció d'anar a l'Empordà. Pren els camins de Montcada i d'Hostalric, fins a Montmeló. L'endemà es desplaça per la Roca, Llinars, Sant Celoni i Breda. D'aquesta manera travessa el Vallès i es dirigeix a les terres del corregiment de Girona. Els dies 11, 12, 13 i 14 coneix diferents escenaris de la Selva i dels límits entre els corregiments de Vic i Girona. El dia 15 arriba al nucli de Girona, on s'hi està fins al dia 19, quan viatja cap a Banyoles. El dia 20 marxa cap a Besalú, endinsant-se a la Garrotxa. I el 21 penetra a l'Empordà per Sant Martí Sasserres.

Zamora indica en aquest punt del seu camí un paisatge d'alzines i carrasques. L'endemà, dia 22, pren un sender i travessa el riu Manol. Esmenta l'existència de feixes conreades. Anomena algunes de les masies disperses que veu i es fixa en alguns masos rònecs. Es tracta d'uns paratges solitaris, amb algunes casetes o *casilles*, romaní florit i algun ramat de porcs. Travessa el riu Muga per un pont de tres ulls. Observa la sèquia que es dirigeix cap a Sant Llorenç de la Muga. I destaca com a monument una fortificació en ruïnes: una fàbrica foneria, la Reial Fundició de bales de Sant Sebastià de la Muga, amb presa i mina d'aigua. Indica també l'existència de conreu d'arròs a les ribes de rius i rieres: per exemple, a l'alçada d'Albanyà. El paisatge, de muntanya, el domina la coberta vegetal d'alzines sureres, protagonista de la manufactura tapera de la zona. Els conreus són més aviat escassos. Per Darnius i Agullana, Zamora s'enfila cap a la Jonquera.

Dia 23. Des de la Jonquera i els límits de Bellaguarda, Zamora es fixa en els ponts sobre el riu Llobregat, les abundants sureres de la zona, els molins i els hostals dels camins per on passa. Les alçades li regalen vistes generals de

9. Per a l'Empordà resulta fonamental l'obra de BARBAZA, Yvette (1988) *El paisatge humà de la Costa Brava*. Barcelona, Edicions 62. Sobre la temàtica dels viatgers existeix l'estudi de MORENO, Manuel (1988) *El Ampurdán visto por los viajeros de la Edad Moderna (1467-1800)*. Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona. També són d'especial interès les monografies sobre paisatge en època contemporània com, per exemple, la de LLAUSÀS, Albert (2005) *Caracterització i anàlisi dels canvis paisatgístics de les closes a la Plana de l'Alt Empordà a una escala de detall per al període 1957-2001*. Girona, Universitat de Girona.

tot l'Empordà. Un Empordà que, segons Zamora, no és demarcació fixa, comença des de Girona i Palafrugell i s'estén fins al Pirineu i Llançà. De fet, l'Empordà s'identifica amb la vall fèrtil que ofereix una varietat de fruits: cereals, vi, oli, suro, arròs, pesca... Una vall regada per tres cursos fluvials (Muga, Fluvià, Ter), les desembocadures dels quals han estat antròpicament modificades en la direcció de les aigües i el seu aprofitament agrícola i pescador. Les muntanyes que envolten la vall, del cap de Creus a Maçanet de Cabrenys, actuen de pastures.

El dia 24 Francisco de Zamora volta per Figueres. Evidentment en destaca la fortalesa de Sant Ferran, per bé que també es fixa en les hortes de la zona i els camps d'hortalisses dels pobles del voltant. Li preocupen els escenaris d'aigües estancades i canyissars de Vilabertran, Peralada, etc. Segons ell, els manca un ordre humanitzat: obres de canalitzacions, etc. Durant el dia següent, es passeja per arbredes, prats i canyissars, en un context dominat pels masos i la pagesia. Camí de Llançà, percep els camps de blats i d'oliveres, torres i castells en ruïnes, com la de Malaveïna o el de Quermançó. A Llançà destaquen els turons amb olivera i vinya i les rases als camps. Zamora mira amunt i es dirigeix cap al monestir de Sant Pere de Rodes.

Dia 26. El paratge de la serra de Rodes és solitari, de camins dolents, alguns pobles abandonats i algun castell derruït. Dominen els alzinars. Des de les alçades, Zamora observa especialment el paisatge de les llacunes, els estanys de Castelló, Vilacolum, Belcaire... Després baixa cap a la Selva, on oliveres i vinyes són sostingudes per parets. La soledat tan sols és trencada per algunes *casilles*. Es dirigeix cap a Cadaqués i els espectacles de penyals i penya-segats del cap de Creus. En aquests indrets viu el dia 27, comptant molins de vent, ermites, cases de pescadors, premses d'oli i fàbriques d'aiguardent. No pot deixar de registrar l'extensió de la vinya durant la centúria també en aquestes terres. Cap a Roses i, vora fortaleses abandonades, va deixant enrere el paisatge muntanyós. Cap a Castelló d'Empúries, la plana de l'Empordà, inundada, sense arbres, esdevé dominant. Les llacunes cada cop són més guanyades pels conreus, especialment l'arròs. De Castelló també en destaca l'horta, regada per la sèquia de la Muga, el ramat llaner que pastura, els camps de blat, el pont, etc.

El dia 28 Zamora torna cap a Figueres –és dia de mercat–, però reemprèn el camí de Castelló i Sant Pere Pescador. L'endemà es dirigeix cap a Torroella, travessant els arrossars, sèquies com la del molí de l'Armentera, observant l'estat miserable de l'antiga Empúries, els camps de fonoll i els molins d'arròs de l'Escala i els estanys recentment dessecats de Vilamacolum i Belcaire. El dia 30 coneix Torroella, els seus molins d'oli, el massís del Montgrí pelat de vegetació, amb el seu castell... Cap a l'Estartit, tot són cases de camp amb torres fortes; a línia de mar, davant les illes Medes, casetes de mariners. En tota la costa és ben apreciable, ens explica Zamora, la pesca i extracció de corall.

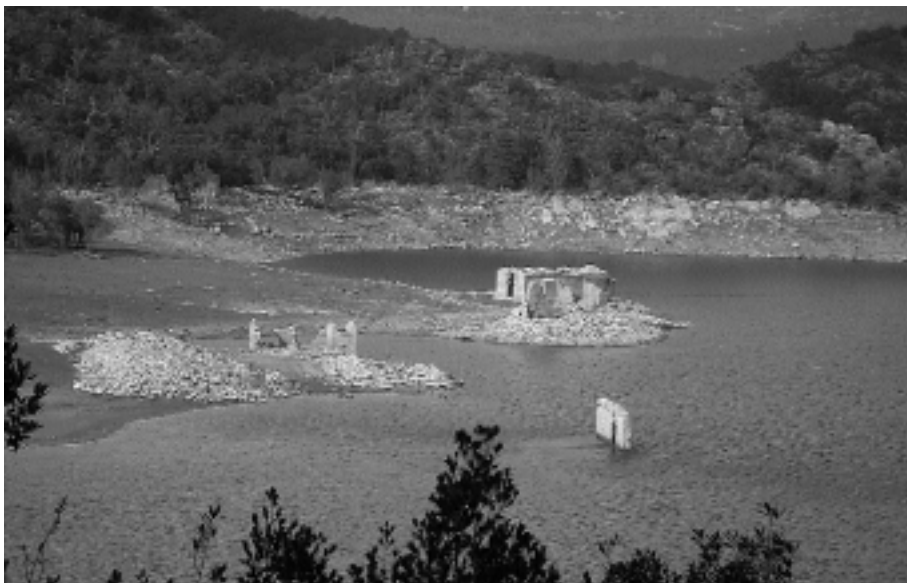
El darrer dia de gener de 1790, Francisco de Zamora travessa el gual del riu Ter, observa les dunes i les terres d'arrossars. Es retroba amb

alzines, turons, vinya i herba llarga o borró –per a protegir els conreus de les sorres de la costa portades pels vents–. De Begur, per les cases disperses d’Esclanyà i cap a Palafrugell, amb terrenys plans i bons camins, entre sembrats i arbusts de la trilogia mediterrània blat-oli-vi, alzines sureres i masies.

Zamora inicia el febrer en terres de Palamós, fent una escapada cap a la Bisbal, tot reconeixent els bons boscos de les Gavarres, Vall-llobrega i Fitor, així com alguna pedrera com la que es troba pròxima a Fonteta. Els paratges agropecuaris de la Bisbal d’Empordà els dominen els farratges, la trilogia mediterrània, el suro, els prats per als ramats i les llanes... De retorn, es dirigeix a Palamós. Li criden l’atenció els grocs per a fer tintes, els molins i les hortes de les rieres, com en la de Sant Antoni. Seguint el camí de la marina, arriba a Sant Feliu de Guíxols el dia 2 de febrer de 1790. Seguirà per Tossa, Lloret, Blanes i la costa del Maresme. El dia 6, en fer-se llustre, arribarà a Barcelona.

En la presentació oral d’aquesta comunicació es realitza un recorregut visual per l’itinerari seguit per Francisco de Zamora, a partir dels testimonis materials fossilitzats en els paisatges del present. Així s’il·lustra la metodologia de la Història del Paisatge aplicada a l’Empordà.

Fotos autor (14-15 d'octubre de 2006) que contenen, a to d'exemple, alguns testimonis materials de les observacions paisatgístiques de Francisco de Zamora, al seu pas per la zona de Sant Sebastià de la Muga, avui sota les aigües de l'embassament de Boadella. Deia així:

“Seguimos nuestro camino pasando, a más del puente anterior, uno de [en blanc] ojos, uno de ellos grande, sobre el río Muga. Antes de llegar a la

fábrica encontramos la represa y mina que conduce toda el agua del río a la fábrica [la Real Fundición de Balerío de San Sebastián de la Muga]. La represa es de piedra. Hay una buena muralla, con una avanza para separar el agua de la mina en grandes avenidas. La mina cubierta es capaz y sólida, y así ésta como el canal descubierto que la conduce, tienen sus defensivas y puentes para conducir al río por encima de ellos el agua que cae de las montañas.”⁽¹⁰⁾

10. ZAMORA, Francisco de, 22-1-1790; BOIXAREU, Ramon (ed.) (1973) *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona, Curial: 327. Vegeu, sobre la zona, els treballs de BAIG, Marià: “L’impacte de la Reial Foneria de Sant Sebastià de la Muga sobre els boscos empordanesos a finals del segle XVIII”, en aquest mateix volum; (2003) “La Reial Foneria de Sant Sebastià de la Muga, 1768-1794”. *Actes de la VII trobada d’Història de la Ciència i de la Tècnica*. Barcelona, SCHCT: 181-187.